

Med eftertryk! Et nyfundet bind med 1600-tals fæstningskort

Bjørn Westerbeek Dahl

Keywords: Kartografi, fæstningskort, 1600-tallet, Christoph Heer, Gottfried Hoffmann, København, Fredericia

Rundt om i europæiske arkiver findes mange kortværker, der belyser ældre tiders brug af kort. Et af de mere spektakulære er dukket op i Militärgeschichtliches Forschungsamt i Potsdam i form af et bind med kort fra 1693 med præsentation af de vigtigste europæiske fæstninger, herunder påfaldende mange fra Skandinavien. Det er dog ikke så overraskende, for ophavsmanden, militæringenjøren Christoph Heer (1637-1701), havde i sin ungdom arbejdet i godt 10 år i Danmark, og selv 30 år senere kunne han øse af den samling af kort, som han åbenbart havde taget med sig, da han rejste ud af landet. Han benyttede en ganske enestående teknik til fremstilling af kortene, som også findes blandt en del samtidige danske kort, og manuskriptet i Potsdam synes at vise, at det fortrinsvis var ham, der også har tegnet disse kort. Indholdet af de mange tegninger bidrager desuden til at oplyse om flere forhold omkring danske lokaliteter omkring 1660, der ikke kendes fra andre kilder, og det har alene af den årsag stor værdi.

1 | Indledning

Ved en kortfattet meddelelse i det tyske tidsskrift "Festungsjournal" gjorde redaktøren Elmar Brohl i 2011 opmærksom på, at biblioteket ved Militärgeschichtliches Forschungsamt i Potsdam havde lagt nogle prøver på et usædvanligt håndskrift med godt 200 kort over europæiske fæstninger fra 1600-tallets slutning ud på sin hjemmeside (Brohl 2011). Håndskriftet er instituttets ældste og behandles med stor ærbødighed ikke mindst, fordi man ved bombardementet af Heeresarchiv i Berlin under 2. verdenskrig mistede store dele af de militære arkivalier, herunder naturligvis også tegninger og kort. Men egentlig er sådanne samlinger af fæstnings- og byplaner ikke usædvanlige. Der findes eksempler på, at forlag i 1600- og 1700-tallet ligefrem masseproducerede atlas med tegninger af fæstninger inden for et geografisk område. På Det Kgl. Bibliotek findes i Håndskriftsamlingens Gammel Kongelige Samling (GKS) flere eksempler på sådanne temaatlas, hvis værdi i forhold til topografi og også ofte udførelse dog normalt er ringe (GKS 349-2 og 350-2). De udgør en noget overset mellemform mellem den individuelt udførte specialtegning og de bekendte publicerede atlasværker fra firmaer som f.eks. Blaeu og Homann.

Med håndskriftet i Potsdam synes forlæggerne for en stor dels vedkommende tydeligvis at hvile på ophavsmandens egen samling af kort og tegninger, og de afspejler et ganske omflakkende liv for en 1600-tals ingeniør. Tillige er de fleste af håndskriftets 200 kort bemærkelsesværdigt smukt udført med en omhyggelig streg, fin barok farvelægning, smukke og ofte mangefarvede kartoucher – og tilmed udstyret med stednavne og andre tekster, trykt ind på de ellers tegnede kort med typer fra et håndstempel.

Figur 1. Kartouche fra Fredericiakortet. Christoph Heers titelkartoucher kan enten være enkle monokrome skriftbånd, der blaftrer i vinden, eller overdådigt farvestrålende bruskarokrammer i dristige farver. Kort 172 over Fredericia hører til den sidste gruppe, og som i andre tilfælde kopieret fra en af datidens nederlandske atlasværker. Militärgeschichtliches Forschungsamt.

Kun ganske få steder i bindet, overraskende nok også på titelbladet, optræder ren håndskrift. Alene den specielle teknik var nok til at fætte interesse for håndskriftet, da den ellers kun kendes fra en række kort over danske lokaliteter – og særligt fæstninger – i årene omkring 1660, alle med tilknytning til de to ingeniørbrødre Georg og Gottfried Hoffmann og deres fætter Christoph Heer.

2 | Christoph Heer

Christoph Heer var da også i Elmar Brohls meddelelse nævnt som ophavsmand til de mange kort. Han havde angiveligt tegnet kortene i 1693 og skænket dem til kurfyrst Johann Georg 4. af Sachsen for at gøre opmærksom på sine fortræffeligheder og dermed komme i hans tjeneste.

Om det er håndskriftets skyld alene, skal være usagt, men det lykkedes for Heer, der frem til sin død i 1701 opholdt sig i Dresden som lærer i fortifikation ved det derværende landkadetakademi (Dahl 2018). Allerede året efter sin ansættelse præsenterede han en række europæiske fæstninger i bogen "Speculum artis muniendi" (1694), som han dedicerede til Johann Georg i sin nye egenskab af "kurfyrstelig ingeniør og kaptajn". "Speculum" er interessant i dansk sammenhæng, da der er en påfaldende indgående beskrivelse af Fredericia samt af Kastellet i København, der begge er repræsenteret med en nydelig kobberstukket gengivelse (Dahl 1984).

Der kan derfor være grund til at nærlæse afsnittet om "Kort som kilde" i Peter Korsgaards bog af samme navn fra 2006 (Korsgaard 2006), for kan en nøjere gennemgang af Heers kort i Potsdam fra 1690'erne afsløre nyt om de danske fæstninger 30 år tidligere og ikke mindst de kort, der blev tegnet af dem?

Figur 2. Titelbladet til Potsdammerhåndskriftet er undtagelsesvis ikke fremstillet med brug af løse typer i et håndstempel, men det er dog ganske imponerende opbygget i en enkel palladiansk barokstil. Militärgeschichtliches Forschungsamt.

Med sin ansættelse i Dresden afsluttede Heer en ellers noget omflakkende tilværelse med tilknytning til forskellige mellemtyske fæstninger, efter at han i 1681 havde måttet flygte fra Strassburg i Alsace ved den franske erobring af byen. I Strassburg havde han været ingeniør fra 1669, hvortil han var kommet direkte fra Fredericia, hvor fætteren Gottfried Hoffmann havde givet ham en grundig oplæring. I de følgende 12-13 år beskæftigede han sig med fæstningsbyggeri i Heidelberg, Mannheim og til sidst i Frankfurt am Main, hvor han udnævntes til ingeniør i 1688 (Zedler 1735; Dahl 2018).

Hans læremestre, brødrene Hoffmann, var selv kommet til Danmark fra Tyskland i 1640'erne og havde opnået ganske betydelig indflydelse på den danske fæstningsplanlægning. Georg Hoffmann (ca. 1612-1666) var ingeniør i den kommission, der planlagde grundlæggelsen af Fredericia og et nyt Nyborg ved Knudshoved i 1640'ernes slutning, og Gottfried Hoffman (ca. 1631-1687) rejste i 1650'erne land og rige rundt for at tegne grundrids af de danske fæstninger. I 1658-60 havde han som ingeniør ansvaret for vedligeholdelse af fæstningsværkerne under belejringen af København (Dahl 1987).

Heers spring fra den underordnede læreplads i Fredericia til ingeniørposten i en af Tysklands førende rigsstæder kan overraske, men det havde været på tale, at Gottfried Hoffmann selv skulle have haft posten. Forbindelsen til Strassburg var rimeligvis formidlet af astronomen og kartografen Julius Reichelt, der havde tætte kontakter til videnskabsmiljøet i København og sandsynligvis havde studeret sammen med Georg Hoffmann. Gottfried Hoffmann udtrykker flere gange i løbet af 1660'erne sin utilfredshed med forholdene som ingeniør i Danmark, hvor han var blevet tilsidesat ved Hendrik Ruses ansættelse i 1661. Han trak dog sit kandidatur til posten i Strassburg tilbage, da man ikke kunne blive enige om aflønningen. Derpå så Heer åbenbart sin chance – velsagtens med Gottfried Hoffmanns anbefaling, og byrådet godkendte ham som byens nye ingeniør i 1669 (Archives Municipales de Strasbourg. Protocoll der XIII. 1665-1667, fol. 299b; 1669, fol. 295b).

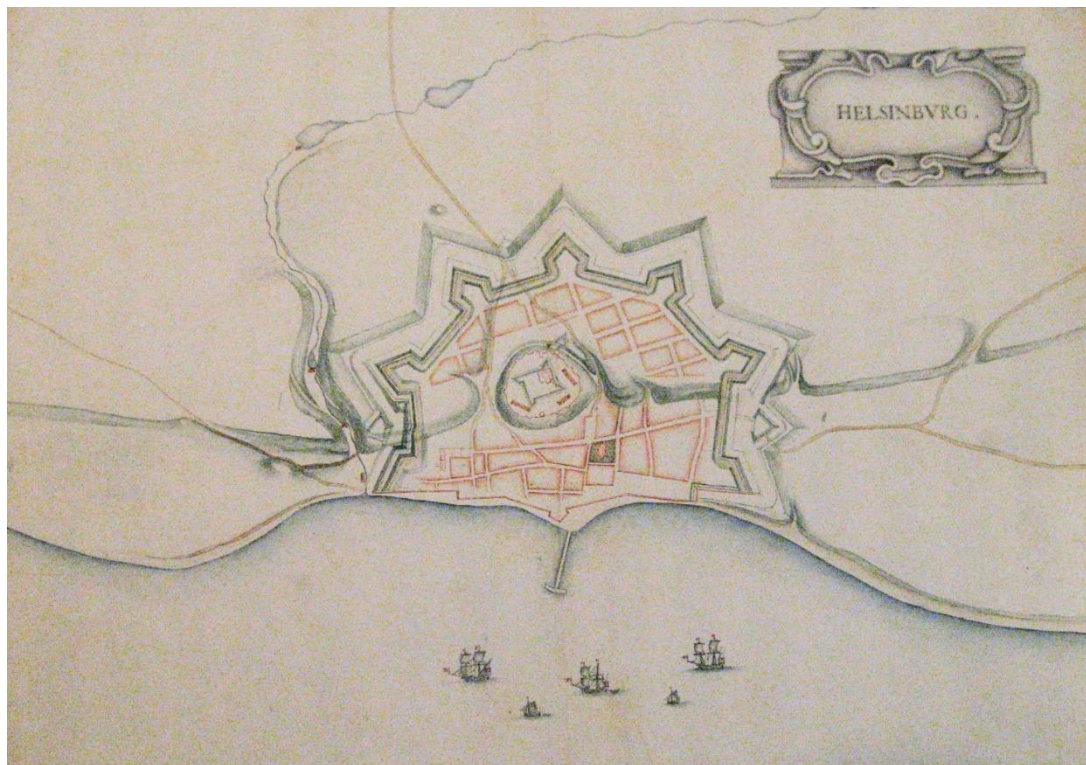
Heer er i Danmark bedst kendt fra et bind med smukke fæstningsplaner, tilegnet Frederik den 3., der indlemmede det i sit bibliotek, og her findes det endnu, kendt som "Monumentum-bindet" efter sit prægnante titelblad (GKS 716-fol.). Heri gengiver han i 22 planer det danske monarkis fæstninger, tegnet på grundlag af foreliggende kort, der dog er ajourført op til tegningstidspunktet, der må være lige omkring 1660, da enkelte svenske befæstningsanlæg i Danmark fra Karl Gustav-krigene er med. En parallel serie af tegnede kort, der kan tilskrives Gottfried Hoffmann, findes i Antikvarisk-Topografisk Arkiv på Nationalmuseet. Bemærkelsesværdig for Heers kopier er deres smukke udførelse, deres fine kartoucher i grisaille, kopieret efter nederlandske kort, og ikke mindst brugen af typetrykte bogstaver og tal, samt den omstændighed, at kortene er de eneste signerede kort i Danmark, hvor denne teknik er anvendt (Dahl 1986).

Hvad Heer ellers har beskæftiget sig med i de godt ti år, han virkede i Danmark (1658-1669), er det påfaldende vanskeligt at få hold på, for han synes ikke at have haft nogen fast ansættelse. Han kom til Danmark før krigsudbruddet i 1658, og blev tilsyneladende først undervist af Georg Hoffmann i årene fra 1658 til 1662. Derefter fulgte en praktisk uddannelse, da Gottfried Hoffmann blev ansat som ingeniør i Fredericia, som skulle bygges op igen efter Karl Gustav-Krigene. Han prøvede flere gange at få Christoph Heer ansat som konduktør, altså aflønnet af fæstningskassen, men det lykkedes ikke, velsagtens fordi der allerede var en konduktør i byen.

Hos sine to fætre er Heer givetvis blevet oplært, eller "informeret" som det kaldtes i samtiden, i kunsten at tegne kort, og både Georg og også Gottfried Hoffmann har efterladt sig vidnesbyrd om kortlægninger ud over det sædvanlige. Georg Hoffmann tegnede sammen med Peter Bysser i 1649 et kort over Frederiksodde-/Fredericia i forbindelse med projekteringen af den ny fæstningsby, og Georg Hoffman er blevet tilskrevet et kort over en projekteret udflytning af Nyborg til Slipshavn i 1655. Om Gottfried Hoffmanns kortlægningsvirksomhed vides det, at han i 1653 rejste rundt i landet og kortlagde fæstningerne på kongelig ordre, og kortserien, som findes på Nationalmuseet, er allerede nævnt (Dahl 1986).

Om Georg og Gottfried Hoffmann så benyttede teknikken med at trykke stednavne m.v. ind på et ellers tegnet kort med et håndstempel, som man ser på Heers kortserier, kan ikke afgøres med sikkerhed. Påfaldende er det, at teknikken ikke ses hverken før hans ankomst omkring 1658 eller efter hans afrejse fra Danmark i 1669, og at der ikke er blot ét signeret kort fra deres hånd med teknikken. Med til at forplumre en løsning af gåden hører også, at de kun sjældent signerede deres kort, og tilskrivninger til dem beror derfor på andre forhold ved kortene (ophavssituation, skriftlige vidnesbyrd, håndskrift m.v.).

Men at kun Heer har efterladt sig kort med typetryk, betyder omvendt ikke, at han også har "opfundet" teknikken: Georg Hoffman var en mand med mange talenter, der efter Niels Steensens Chaos-manuskript at dømmes ses at foretage medicinske og naturvidenskabelige eksperimenter. Det er da også under en af hans forelæsninger, at teknikken med at bruge løse typer til stednavne m.v. på tegnede kort omtales for første og eneste gang i samtiden (Stensen 1986). Uheldigvis er Steensen noget kortfattet i optegnelsen. Han nøjes med at skrive, at han "har set en måde at beskrive landkort med trykte typer", og han afslører ikke, om det var læreren, der gav teknikken fra sig, eller en fremmelig elev, der fremviste hvad han havde fundet ud af. Under alle omstændigheder fulgte teknikken Heer rundt i Europa, og i Archives de la Ville i Strasbourg er kortene fra hans ingeniørtid fyldt med stednavne, trykt ind på papiret med et håndstempel. Der kendes dog ikke kort fra Mannheim, Heidelberg eller Frankfurt fra hans videre færd frem mod Dresden i 1693.

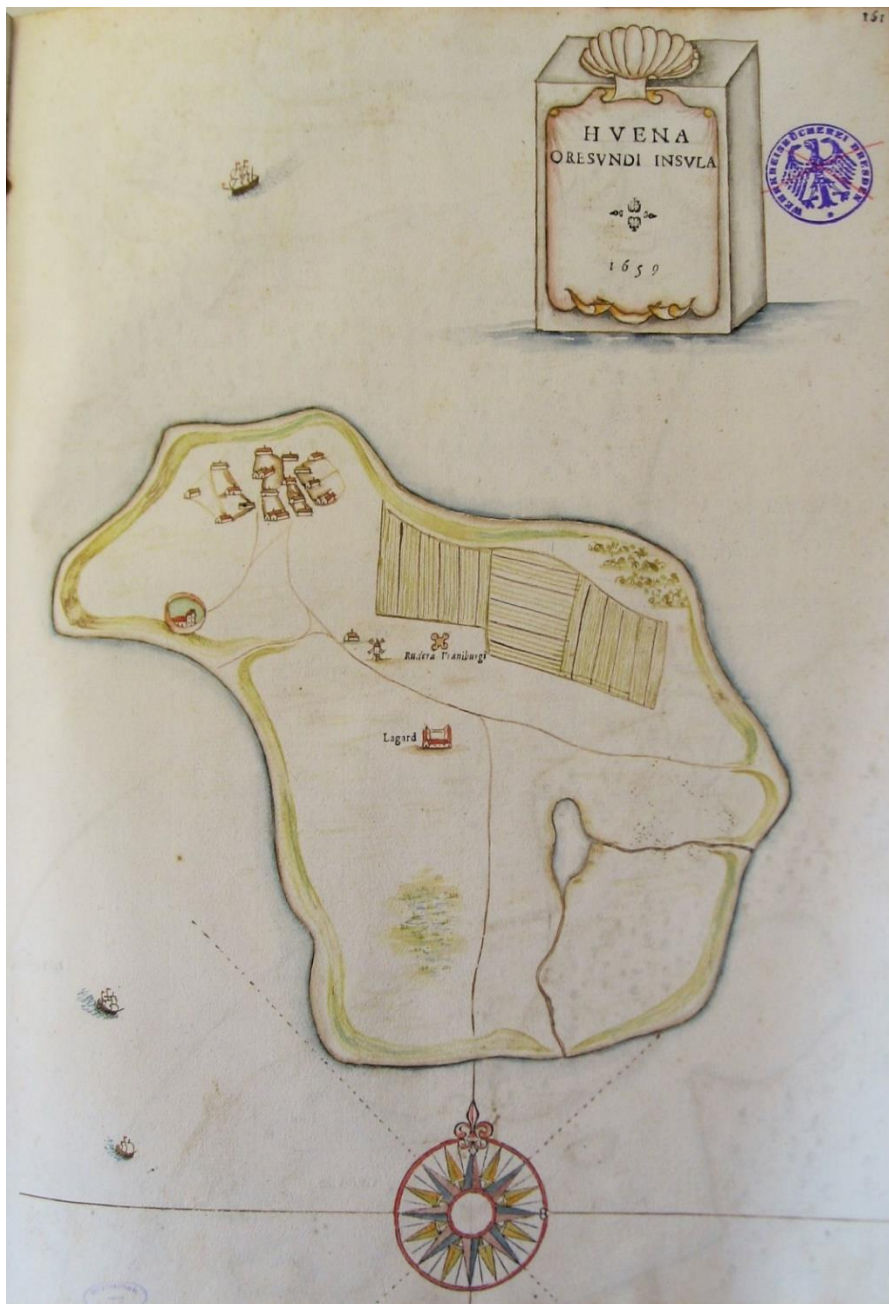
Figur 3. Monumentumhåndskriftets kort over Helsingborg viser byen omgivet af de fæstningsværker, som man netop nåede at blive færdige med, da 1. Karl-Gustav-Krig brød ud i 1657. Året efter måtte Gottfried Hoffmann, der var ingeniør på anlægget, overdrage det til svenskerne, uden at der her var løst et eneste skud. Kartouchen har Heer kopieret fra Blaeus kort Riviere di Genova di Levante fra 1640. Det Kongelige Bibliotek.

Håndskriftet i Potsdam kan med sine 206 kort og prospekter på sin vis betegnes som en udvidet udgave af Heers mere beskedne bind med tegninger til Frederik den 3. i København. Som udgangspunkt ønsker han – som titlen antyder – at gengive "Abrisse gegenwärtiger Festungen" (Tegninger af nutidige fæstninger), at vise samtidens betydeligste fæstninger. Man kommer vitterligt meget langt omkring i geografisk henseende fra græske og italienske fæstninger over gengivelsen af tyske borge og forsvarsanlæg frem til skandinaviske fæstninger. Han har også udvidet spektret ved at medtage kort med historiske motiver, f.eks. kort over Wien under tyrkernes belejring i 1683 eller situationer fra balkankrigene mod tyrkerne.

Det kan dog ikke undre, at gengivelsen af de byer, som Heer kendte fra sit eget liv som ingeniør, er særligt udførlige eller detaljerede. Det gælder såvel Strassburg som Heidelberg og Frankfurt am Main. Sammen med de skandinaviske fæstninger, der omtales nærmere nedenfor, viser det, at Heer trods sin noget omflakkende tilværelse har formået at bevare et tegningsarkiv, som han har kunnet øse af.

Ikke mindst lokaliteter i det dansk-norske monarki er stærkt repræsenteret i bindet, og hele 28 kort – og altså 13,5 procent af tegningerne – viser motiver herfra, idet Holsten og Oldenburg er medregnet, ligesom kort over de gamle østensundske fæstninger fra før 1660. Tilmed har der i modsætning til andre lande sneget sig nogle ganske civile lokaliteter ind i rækken af fæstningstegninger.

Den righoldige repræsentation fra Danmark-Norge – og man kunne tage Sverige med, da en række danske spionkort også er kopieret – er ikke en effekt af, at monarkiet var særligt interessant for fæstningsingeniører, i den henseende kan man nærmest karakterisere området som uinteressant for den europæiske offentlighed, og flere af lokaliteterne er da også vist i en tilstand, der var helt uaktuel i 1693 med dateringer fra en periode mellem 1659 (Hven, kort 161) og København (1670, kort 168), når der tillige ses bort fra historiske kort fra begivenhederne under Karl Gustav-krigene (Slaget i Øresund 1658, Stormen på København året efter, kort 166 og kort 163).

Figur 4. Heers kort over Hven (kort 161) er dateret 1659, året efter at svenskerne havde krævet øen overdraget, da de hævdede, at den hørte til de skånske landskaber, som Danmark jo efter Roskildefreden skulle afstå. Øen havde strategisk betydning, men den var ikke befæstet. Tyge Brahes ophold på øen kunne endnu spores, dog kun i form af ruinerne af Uranienborg. Den ejendommelige kartouche i form af en kasse, der flyder i vand, og som øverst har en muslingeskal og på frontsiden et skind med titel og år, er en gentagelse af en kartouche, som Georg Hoffmann har brugt på et kort over Stockholm. Militärgeschichtliches Forschungsamt.

De skånske fæstninger, der jo gik tabt for Danmark i 1658/60, er vist i en tilstand, der svarer nogenlunde til de tilsvarende kort i "Monumentum"-bindet, som de tydeligvis er beslægtet med (Dahl 1986). Dermed viser de en tilstand, der var dybt forældet, da han tegnede dem ca. 35 år senere. Det er ikke slaviske gengivelser af den gamle serie, for i flere tilfælde viser Heer i 1693 lidt mere end det, han gengav 30 år tidligere. Det kan være en byplan (Halmstad, kort 188), et klippeparti (Båhus, kort 182) eller en voldlinje (Landskrona og Kristianstad), så han har haft et mere fuldstændigt grundlag at gå ud fra. De topografiske udsnit er dog i de fleste ganske tilfælde sammenfaldende, ligesom kortene over Helsingborg, Malmø og Kristianopol (kort 189;

191-192) streg til anden er identiske de to kortserier imellem. At forlæggene har været gamle, afsløres af titlen på Bohuskortet (kort 182), "Bahvs in Norwegen", der dog i sammenhængen er placeret ganske korrekt sammen med de få svenske lokaliteter. Hans forlæg har således været fra før afståelsen i 1658/60.

Betegnelsen "Gegenwärtige Festungen" i titlen skal således tages med et meget stort forbehold. Det skyldes naturligvis, at Heer har haft en serie fæstningskort med sig, da han i 1669 forlod Danmark, og kun i mindre omfang har haft mulighed for at modtage ajourførte kort fra Danmark, da han i 1690'erne tegnede sine kort til Johann Georg af Sachsen. Hans kontakter med Danmark var rimeligvis blevet afbrudt få år tidligere, da Gottfried Hoffmann som den sidste af brødrene døde i 1687. Ved hans død blev man i Krigskancelliet tilsyneladende for første gang opmærksom på faren ved, at militære kort kunne komme i forkerte hænder, og man krævede dem tilbage hurtigst muligt. Det lykkedes dog hans søn Christoph Hoffmann, der var kaptajn i Fortifikationskorpset, at få lov til at beholde faderens "kort og rids", men de er rimeligvis faldet tilbage til kancelliet, da han døde i 1694, ganske som det skete rutinemæssigt senere hen (Rigsarkivet, Krigskancelliet, Supplikationer, 24.2.1687).

Af ændringer af fæstningerne i Danmark, der tydeligvis kom til efter Heers afrejse kan nævnes en plan af Christiansburg ved Varel i Oldenburg (kort 20), som blev grundlagt i 1679, men som blev uaktuel netop i 1693, da fæstningen blev opgivet.

De andre dansk-norske kort i bindet må altså bero på ældre opmålinger, hørende til Christoph Heers private samling af kortplaner, som han har ført med sig på sin kringlede vej fra Fredericia i 1669 til Dresden i 1693. Ingen af Heers forlæg synes at være bevaret til vore dage.

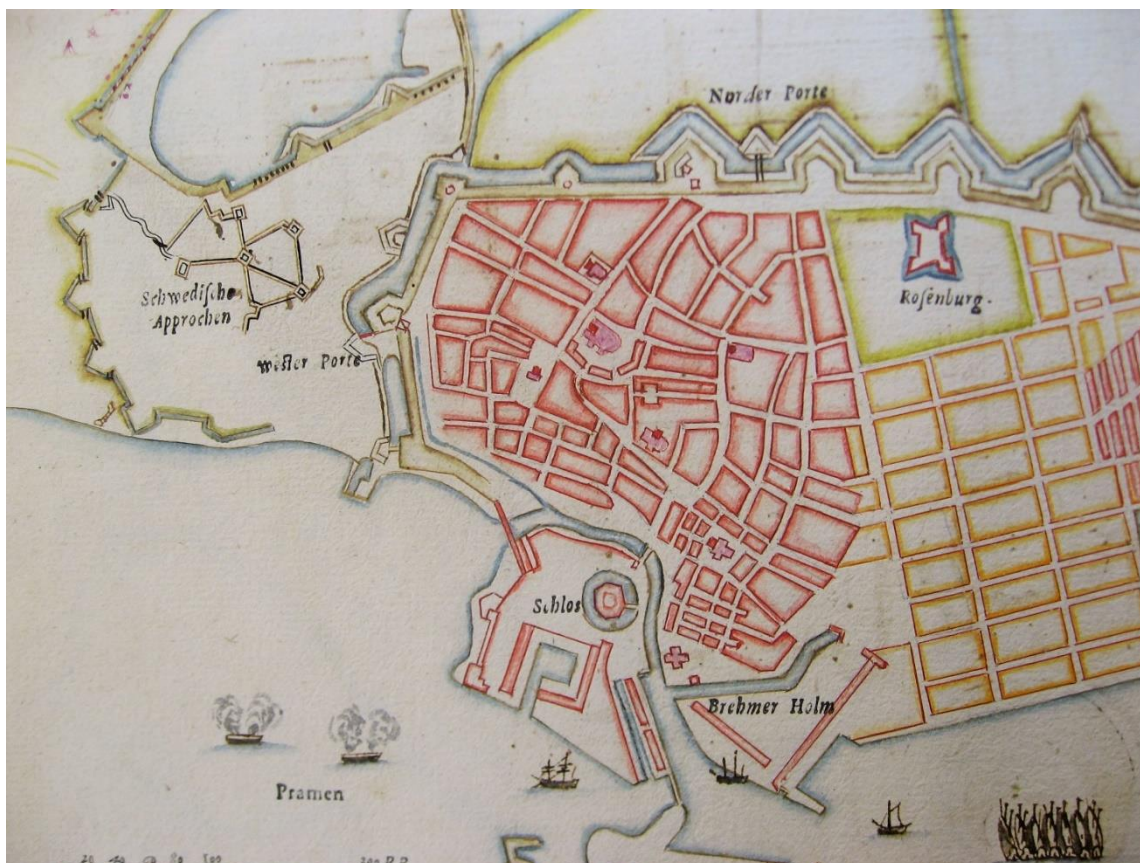
3 | København og omegn

"Potsdammer"-bindet gengiver to kort over København: Det ene viser byen under belejringen i 1658 (kort 163), svarende til flere kort, der med stor sandsynlighed kan føres tilbage til Gottfried Hoffmann, der i november 1658 fik privilegium på at stikke og udgive et kort over den første, succesfulde belejringstid. Det er også i fuld overensstemmelse med Heers eget kort i "Monumentum"-bindet til Frederik den 3. fra ca. 1660 (Dahl 1991).

På det andet kort gengives byen, angiveligt visende tilstanden i 1670, altså året efter Heers afrejse fra Danmark (kort 168). Det viser dog de projekter til modernisering og udvidelse af Nørrevold, Vestervold og Christianshavn, der blev påbegyndt i 1667, men som først var afsluttet i 1671. Udvidelsen af Christianshavn med Nyværk mod nord op mod Kastellet er angivet i punkteret streg og anført med årstallet "1687". Nyværk blev påbegyndt i 1682 og afsluttet i 1692, så tidsangivelsen kan umiddelbart undre, og også udformningen af fæstningslinjen varierer påfaldende i forhold til den voldbue med syv bastioner, der vitterligt blev anlagt. Hos Heer ses blot seks bastioner og den mægtige afsluttende Christiani Quinti Bastion i nord, der er vist som en afstumpet halvbastion. Heer har altså ikke kendt den endelige udformning, men han har måske kendt de planer for en fortsættelse af linjen mod nord, som Hendrik Ruse havde arbejdet med allerede i 1660'erne, men som først kom på tryk med Peder Hansen Resens kort over byen fra 1674.

Med sig rundt i Europa har Heer også haft nogle kort over Københavns omegn, hvoraf særligt et kort over Dronninggård ved Furesøen er af stor interesse ved som det eneste kort at vise den nøjagtige beliggenhed af Sophie Amalies lystgård ved Furesøen (kort 162, venstre del). Den er gengivet på et oversigtskort over området mellem Store Kalv og Frederiksdal, hvor der er indtegnet en allé lige syd for Dronninggård med retning direkte mod Frederiksdal som en antydning af en omdannelse af hele området i en streng barokstil.

Frederiksdal og kongens lystanlæg her ses også på en selvstændig plan, der kendes fra tegninger i danske samlinger, der dog er tegnet af ingeniøren Carl Heinrich von der Osten, der var ingeniør i København frem til 1668 (Lund 1977, kort 162 højre halvdel). Hele området omkring stedet skulle med Mølleåen som symmetriakse ændres til en fast og formfuldendt barokhave med lystgården på den nordlige skråning og en sneglehøj på den modsatte side. Heers plan er dateret 1669, året før kongens død, da man indstillede den videre udbygning her. Sneglehøjen nåede at blive færdig, og den kan man fortsat finde i skoven syd for Mølleåen.

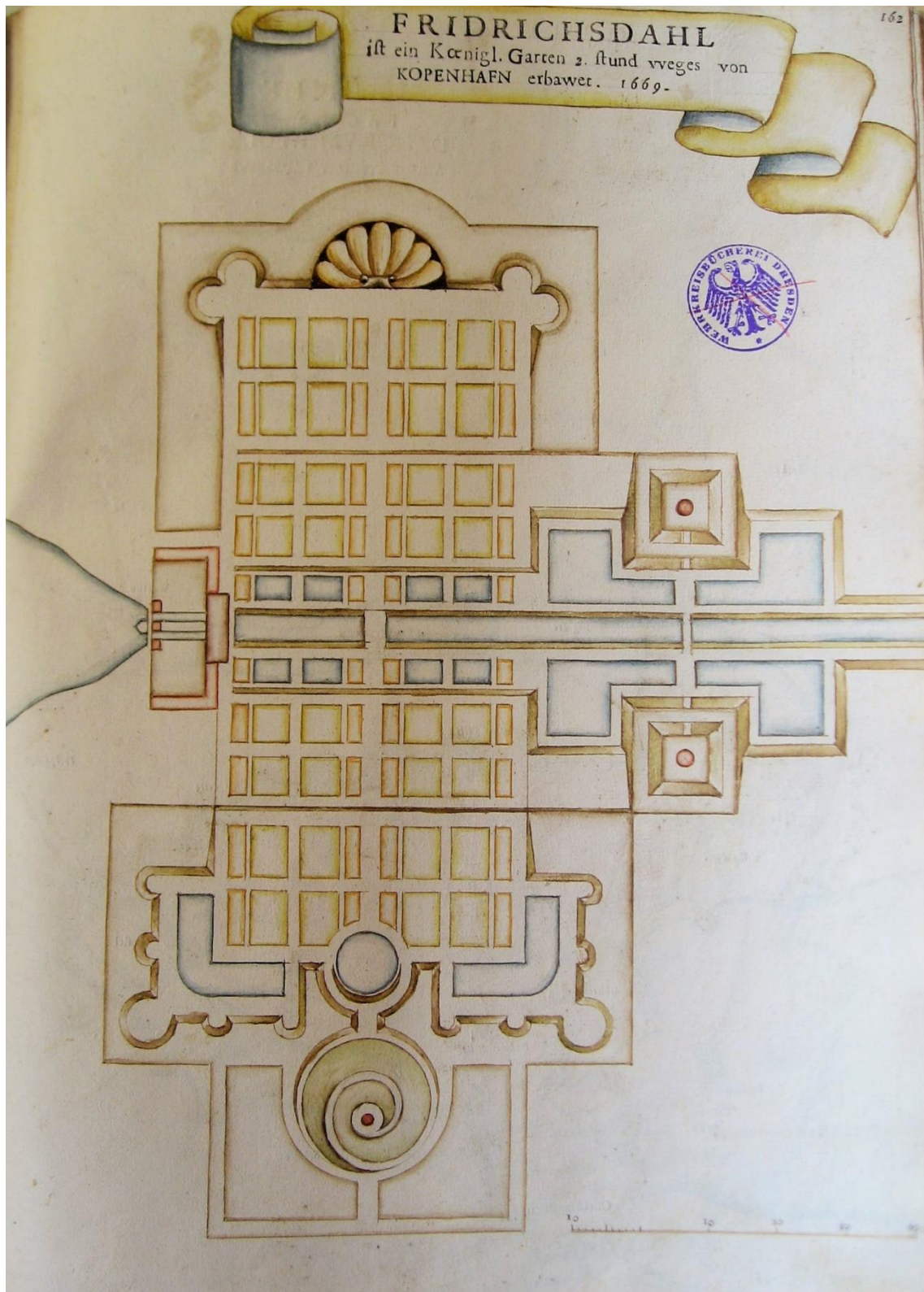

Figur 5. Heers kort over København 1658 er ikke overraskende en nøje kopi efter Gottfried Hoffmanns forlæg til et aldrig publiceret kobberstik, som han fik privilegium på at udgive, da svenskerne i november havde trukket sig tilbage fra byens nærmeste omegn (kort 168). Det opfattedes som en sejr, og københavnernes kunne komme ud for at iagttage de svenske løbegrave. De kan ses uden for Vesterport til øverst til venstre i billedet. Militär-geschichtliches Forschungsamt.

I det hele taget er der overraskende mange kort over Københavnsområdet: Også kongens fiskedamme uden for Østerport valgte Heer at gengive i sit bind til kurfyrsten. Dammene ses på hans kort over København fra 1670 (kort 168), og på et særligt opslag, hvor han viser dem i en noget anderledes udformning end den, der kendes fra bevarede danske kort (kort uden nummer mellem kort 168 og 169). På et af kortene har Heer anført årstallet 1660, der vel skal angive tidspunktet for anlæggelsen. Om det så er det korrekte årstal, får stå hen, men de optræder (i øvrigt som den eneste lokalitet uden for voldene) på Heers eget Monumentumkort over København, der senest er fra 1661.

Figur 6. Heers kort over egnen mellem Frederik den 3.s Frederiksdal i syd og Sophie Amalies Dronninggård i nord viser en egn, der i 1660'erne var præget af kongelige planer (kort 162, venstre halvdel). Gående ud fra Dronninggård ligger en lang lige vej i retning af landsbyen Virum, og måske har den skulle forbindes med den sydfra kommende Nybrovej, der ses mellem Lyngby og Bagsværd søer i syd. Militärgeschichtliches Forschungsamt.

Figur 7. Frederik den 3.s Frederiksdal udnyttede begge sider af Mølleådalen lidt øst for indløbet fra Furesøen med et lysthus tværs over åen i vest og to grandiose barokke haveanlæg på begge skråninger hver med en markant afslutning i henholdsvis nord og syd (et muslingeformet anlæg og en sneglehøj) (kort 162, højre side). I øst ses to pyramidalsk opbyggede højanlæg med hver et rundt lysthus. Militär-geschichtliches Forschungsamt.

4 | Frederiksodde/Fredericia m.v.

I 1662 fulgte Heer som omtalt med Gottfried Hoffmann til Fredericia, hvor denne var blevet udnævnt til ingeniør, og han kom tydeligvis til at deltage i genopførelsen af den ødelagte by. Derfor kan det ikke undre, at der er hele tre store gengivelser af Fredericia, to af byen og dens nærmeste opland (171-172) og et af selve byen (170).

Kortet over Fredericia er tegnet på grundlag af det officielle byggekort fra 1665, der fastlagde gader og stræder og forberedte en udstykning af bymarken i passende havelodder (Dahl 2010). Fremstillingen af kortet kan man følge i de afmærkede pejlinger fra markante punkter i terrænet, der viser, at der blev foretaget en nyopmåling med en lokal trigonometri. Desværre fremgår det ikke af korrespondancen, om Heer har deltaget i disse arbejder, men det forekommer sandsynligt, og kunne man forestille sig en bedre opgave for en lærling i fæstningskunsten, hvor det at kunne tegne et nøjagtigt kort var et grundlæggende element?

Det findes i to danske eksemplarer af byggekortet, begge fyldt med typetrykte bogstaver, hvad enten disse nu skyldes Hoffmann selv eller Heer. Potsdammereksemplaret er da også dateret til netop 1665.

Det andet kort (kort 171) strækker sig så vidt ud i omegnen, at også Stribsodde på Fyn er kommet med. Her har Heer gengivet en skanse i en hidtil ukendt udformning. På Strib havde man i 1653 påbegyndt opførelsen af befæstningen Sophieodde, der angiveligt skulle beskytte en tvillingby til Frederiksodde, som var det officielle navn for Fredericia indtil 1664. Det er imidlertid ikke den, der ses på kortet, for den spændte med en bastionær linje tværs over odden fra kyst til kyst, men derimod en mindre, lukket skanse yderst ude på odden, og som må være tegnet efter et projekt fra begyndelsen af 1660'erne. Skansen har karakteristiske store bastioner af den type, som Hendrik Ruse introducerede til Danmark, og den er rimeligvis projekteret af ham. Den kendes ikke andetsteds fra, ligesom der ikke er skriftlige belæg for, at Ruse har beskæftiget sig med Fredericias fynske tvilling.

Det andet oversigtskort strækker sig fra Stenderup Halvøen syd for Kolding til et stykke nord for Vejle Fjord (kort 171). Det viser hele Elbo Herred med en byplan for Fredericia, der lige er skitseret. Kortet viser entydigt tilbage til et kort over herredet fra 1663, som Hoffmann indsendte til Krigskollegiet i 1664 (Dahl 2010). Det fandtes i flere udgaver, og da Heers har en terrænbeskrivelse med flere skovsignaturer end fætterens kort, er hans kopi givetvis efter et af de forsvundne kort. Heer daterer sit kort til 1665.

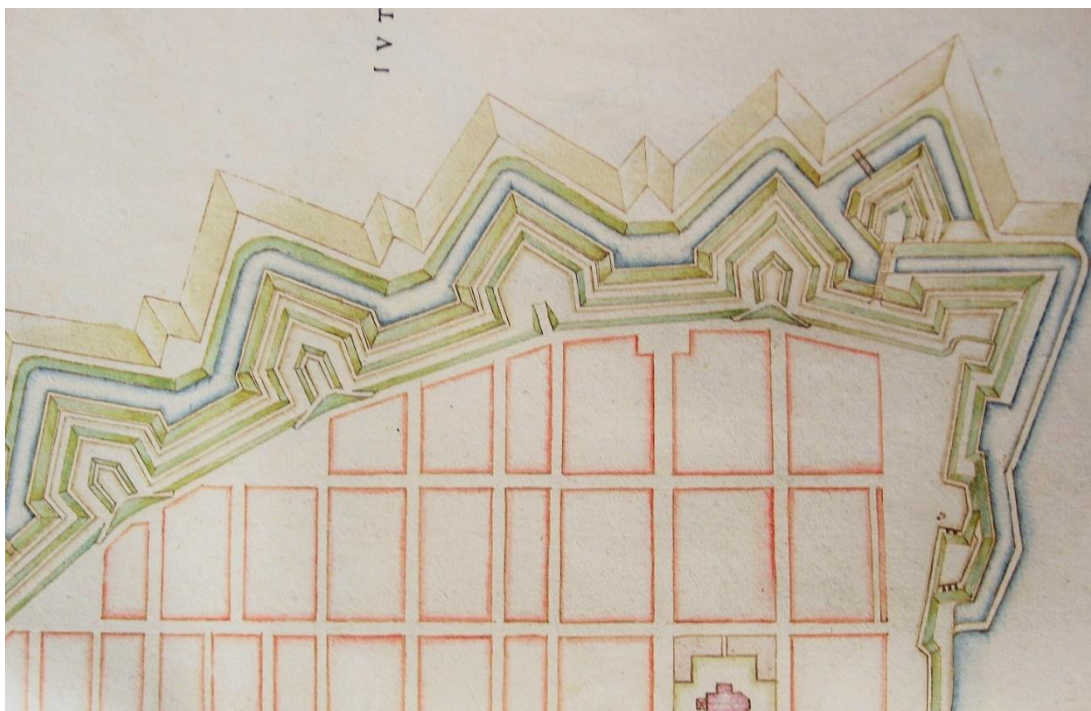

Figur 8. På Stribsodde spids har Heer på kort 170 angivet en skanse omgivet af en vandgrav mod nord og en tør grav mod syd. Den bærer præg af Hendrik Ruses fæstningsstil med store bastioner, men kendes ellers ikke nærmere. Strib havde i 1650'erne være genstand for en begyndende bydannelse med en fæstningslinje, der gik tværs over odden, idet den skulle følge den lavning, der ses for neden. Militärgeschichtliches Forschungsamt.

Figur 9. Elbo Herred blev nøje opmålt af Gottfried Hoffmann i 1663/64, da det fungerede som opland for Fredericia fæstning. Heer kan være blandet ind i opmålingsarbejdet, og her har han gengivet bymarken i 1693 (på kort 171) med de havelodder, der skulle supplere hver enkelt grund inde i byen. Desuden ses de karakteristiske typetrykte stednavne på landsbyer og lokaliteter i området. Kortet er dateret 1665. Militärgeschichtliches Forschungsamt.

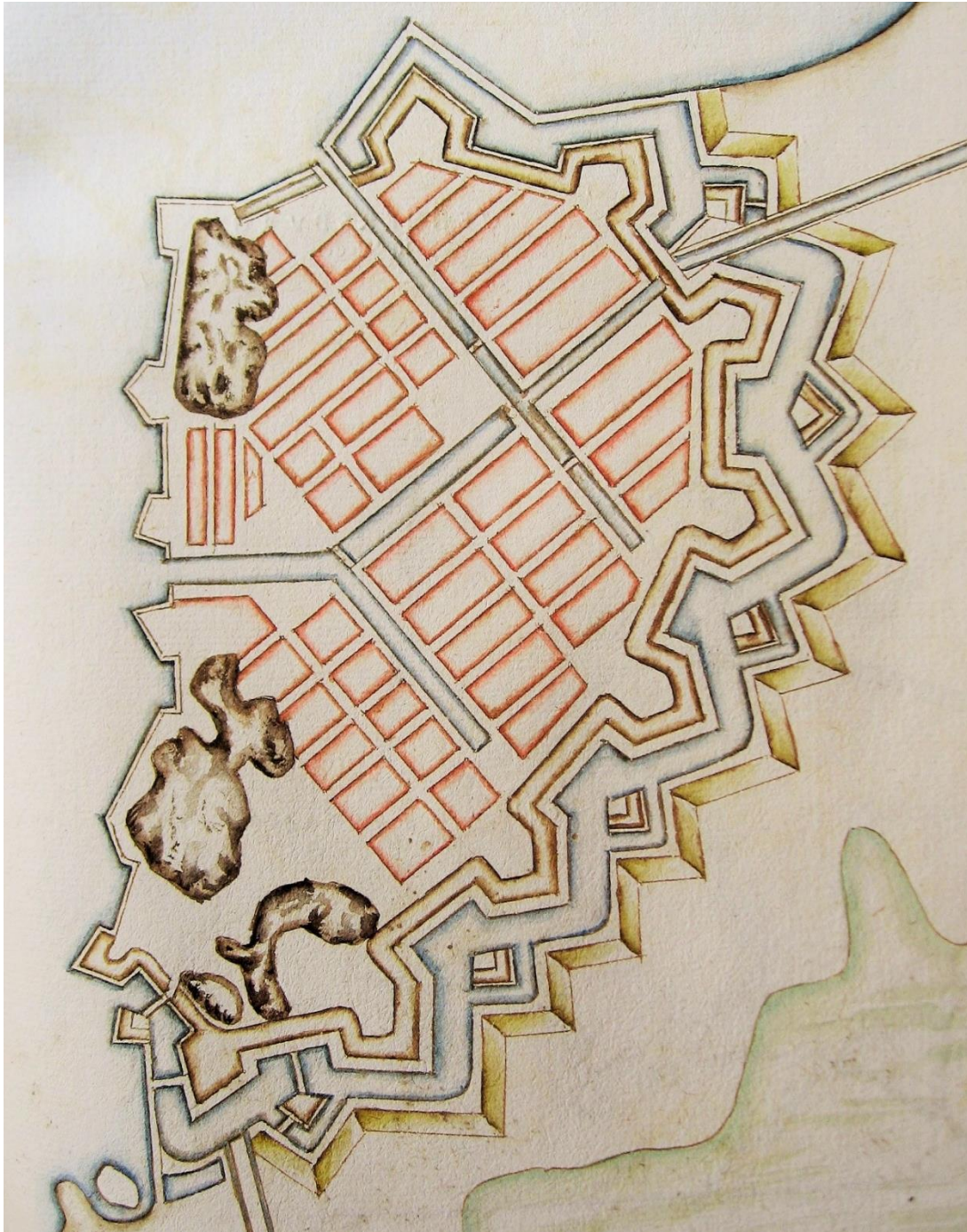
Endelig viser det. tredje kort over Fredericia med dateringen 1667 byplanen, som kongen i 1665 havde godkendt efter Gottfried Hoffmanns byggekort (kort 172). Det er for så vidt en gentagelse af det først nævnte Fredericiakort, men Heer kopierede løs og havde en byplan af Fredericia i bagagen. Det viser mærkværdigvis byen i en fortidig tilstand, da der ses en pladsdannelse inden for den gamle Kongens Port fra før 1657 i nord. Det ses også ved, at porten ved genopførelsen i 1665 blev forlagt mod øst. Heer har åbenbart haft noget rod i sin datering af kortene, hvilket måske heller ikke kan undre, når man tager de 25 år, der var gået, siden han sidst havde være i byen, i betragtning.

Figur 10. Heers kort er ofte usædvanligt omhyggelige, og her ses et udsnit af hans kort over Fredericia fra 1667 (kort 172). Det viser voldlinjen, som den blev genopbygget efter ødelæggelserne under Karl-Gustav-Krigene, men pudsigt nok de indtrukne hjørner i de to karréer, der lå på begge sider af Danmarksgade. Her lå en lille pladsdannelse inden for den oprindelige Kongensport. Militär-geschichtliches Forschungsamt.

5 | De svenske fæstninger

Potsdammerhåndskriftet gengiver både et Stockholmskort (kort 180) og et Göteborgskort (kort 181), der kan føres tilbage til Georg og Gottfried Hoffmann. Kortet over den svenske hovedstad er helt identisk med et kort på Det Kgl. Bibliotek, der er signeret GH i en streg, der synes at være Georg Hoffmanns signatur (Dahl 1987). Det kan siges at være lidt ved siden af at gengive et kort over Stockholm i et bind med fæstningsplaner, da byen ikke var befæstet, men Heer havde det åbenbart i sin samling og har så valgt at gengive det til kurfyrste Johann Georg. Göteborgskortet er en kopi efter Gottfried Hoffmann, der havde udført flere tegninger af byens omegn (Dahl 1987a). Forlægget for hans kort over Kalmar er ikke nærmere kendt, men man fristes til at tro, at Heers kort over denne fæstningsby kunne være en kopi, for ifølge en liste over Krigskancelliets kortsamling i 1680 havde Hoffman udført et sådant kort (Rigsarkivet, Krigskancelliet, Indkomne breve 1680, 326).

Figur 11. Det kan ikke overraske, at der i de danske arkiver fandtes flere kort over svenske lokaliteter. Her ses Göteborg i fuld udfoldelse med gadenet og ikke mindst voldanlægget i en ideel udgave, som det aldrig fik (kort 181). Heers kort er en kopi efter et kort af Gottfried Hoffmann, der har efterladt sig to identiske kort over den svenske by. Militärgeschichtliches Forschungsamt.

Heers afbildninger af Bohus, Varberg, Halmstad, Helsingborg, Landskrona, Kristianstad og Kristianopol (kort 182, 187-190, 192-193) er udført med grov penselføring og er nærmest sjusket. Ellers er alle kortene udført på smukkeste og klareste vis med fint sammensatte farvelagte kartoucher og med en høj grad af detaljerigdom i overfladebeskrivelsen og med masser af stednavne skrevet med typetryk. Det må have taget meget lang tid at fremstille de godt 200 kort, og ikke mindst udskiftningen af bogstaverne i håndstemplet, må have taget uforholdsmæssig lang tid i forhold til en simpel påskrift i hånden. Men det får kortene til at se trykte og færdige ud, og målet var jo også at vise kunsten at tegne smukke kort.

Figur 12. Heers kort over Helsingborg (kort 189) var ikke alene ganske uaktuelt i 1693, men hører også til den halve snes kort fra hans tid i Danmark, der tydeligvis er svagere udført end hovedparten af kortene i bindet – sammenlignet med hans kort fra Monumentum-bindet (figur 3). Kartouchen havde han kopieret fra Blaeu-kortet over hertugdømmet Kleve og Ravenstein, *Clivia Ducatus et Ravenstein Dominium*, fra 1630, som han også havde brugt som kartouche på Naskovkortet i Monumentum. Militärgeschichtliches Forschungsamt.

6 | Afslutning

Christoph Heers kort i Potsdamsmanuskriptet viser, at han trofast holdt fast i typetrykteknikken, i hvert fald når der skulle fremvises et præsentabelt kort. Selve samlingen er en forunderlig blanding af gammelt og nyt og nærmest et skrabsammen af foreliggende kort i hans private kortsamling. For lokaliteter i Danmark-Norge, inkl. Skånelandene, synes alle at være kopier efter fortrinsvis Georg og Gottfried Hoffmanns kortlægninger som kongelige ingeniører, selvom vi ikke ved, hvor mange eller i hvilket omfang Heer selv var blandet ind i arbejdet med dem. Mange af Hoffmannsbrødrenes kort er gået tabt, og kun på denne indirekte måde kendes de i dag. Foruden de realoplysninger, som de giver fra sig, viser de et forbløffende bud på en blandingsteknik mellem tegning og tryk ved deres mange typetrykte stednavne, der gør manuskriptet til et smukt kortarbejde, som man med rette er stolt af i Militärgeschichtliches Forschungsamt i Potsdam.

Summary

In the Library of the Historical Research Institute of the German Army in Potsdam the oldest manuscript is a collection of maps of fortified cities and places in Europe, made in 1693 by the military Engineer Christoph Heer for the Elector Johann Georg IV of Saxony. He was to be impressed by the exquisite representation of

the drawings, so that Heer became an engagement by the military academy in Dresden. The technique is unique with all texts pressed into the paper with a stamp with loose types. Heer succeeded and lived in Dresden until his death in 1701. Among the over 200 maps in the manuscript Scandinavia (including the German territories of the Danish Monarchy) is represented with 39 maps, all of which can be traced back to the 1660s, when Heer did his years of apprenticeship in Copenhagen and Fredericia. His teachers were his two German born cousins, Georg and Gottfried Hoffmann, who themselves were engineers and fine mapmakers. The special technique is also seen in Danish maps from this period, but not before or after the presence of Heer in Denmark (1658-1669/70). Heer himself used the technique in the years in between. He might be the inventor of this special way of "printing" a map. The places presented in the volume is an echo of the military collection of maps from his years in Denmark.

Kilde- og litteraturliste

- Archives Municipales de Strasbourg. Protocoll der XIII. 1665-1667, fol. 299b; 1669, fol. 295b.
- Brohl, E. 2011. 'Heer, Christoph: Abschrift gegenwärtigen Festungen, Frankfurt/Main 1693'. *Festungsjournal* 40 (2011), 69.
- Dahl, B.W. 1984. 'Christoph Heers kort over Kastellet i København'. *Krigshistorisk Tidsskrift* 20(1), 35-39.
- Dahl, B.W. 1986. 'Gottfried Hoffmanns kortlægninger under krigen i Skåne i 1657'. *Ale* 1986 (2), 18-29.
- Dahl, B.W. 1987a. 'Christoph Heers og Gottfried Hoffmanns kortserier over de skånske fæstninger fra 1650'erne'. *Ale* 1987 (3), 15-28.
- Dahl, B.W. 1989. 'Tre Stockholmskartor från 1650'talet'. *Sankt Eriks årsbog* 1989, 43-54.
- Dahl, B.W. 1991. 'Georg Hoffmanns og Peter Byssers opmåling af København fra 1648'. *Historiske meddelelser om København* 1991, 7-31.
- Dahl, B.W. 2010. *Fredericia fæstnings historie* 1. Landskomitéen til Renovering af Fredericia Vold. Lokalhistorisk Forlag.
- Dahl, B.W. 2018. 'Die gedruckten Zeichnungen. Das Potsdammer Manuskript von Christoph Heer aus dem Jahr 1693 und seine Vorlagen'. *Die Festung der Neuzeit in historischen Quellen* (Festungsforschung, 9), 133-144.
- GKS 349-2 = *Et Bind med illuminerede Tegninger*. Det Kgl. Biblioteks Håndskriftsamling, Gammel Kongelig Samling.
- GKS 350-2 = *Et Bind med Tegninger over fremmede Fæstninger*. Det Kgl. Biblioteks Håndskriftsamling, Gammel Kongelig Samling.
- GKS 716-2 = Christoph Heer: *Monumentum*. Det Kgl. Biblioteks Håndskriftsamling, Gammel Kongelig Samling.
- Heer, C. 1694. *Speculum Artis Muniendi*. Friedrich Lanckischens seel. Erben.
- Korsgaard, P. 2006. *Kort som kilde – en håndbog om historiske kort og deres anvendelse*. Dansk Historisk Fællesråd & Sammenslutningen af Lokalarkiver.
- Lund, H. 1977. *De kongelige lysthaver*. Gyldendal.
- Rigsarkivet, Krigskancelliet, Supplikationer, pakke 1431, 1687, 24.2.1687.
- Rigsarkivet, Krigskancelliet, Indkomne breve 1680, 326.
- Stensen, N. 1986. *En dansk student i 1659 og noterne i hans Chaos-manuskript ved H.D. Schepeleern*. Nicolaus Steno Gildet i kommission hos Katolsk Forlag.
- Zedler, J.H. 1735. *Universal-Lexicon* 12. Johann Heinrich Zedler, sp. 1079.

Katalog: Christoph Heer: *Abschrift Gegenwärtige Festungen, 1693*

12. – GLÜCKSTADT

Titel i kartouch og tryk: GLVCKSTAD / In Holstein. /

Med tryk: Blokhaus ; Ebbe <---- ; ----> Fluth ; ALBIS Fl.

Målestok i tryk: 10 ... 100

Enkelt kompas, byplan med gadenet.

13. – RENDSBURG

Titel i kartouch og tryk: RENDSBVRG / In Holstein /

Med tryk: Ober See ; Nider See

Målestok i tryk: 10 10 ... 50 R. R.

Byplan med gadenet.

14. – TÖNNING

Titel i kartouch og tryk: TÖNNINGEN / In Holstein / Demoliret 1676. /

Med tryk: EYDER Fl.

Uden målestok; med enkelt kompas.

15. – KIELER FÖRDE

Titel i kartouch og tryk: KIELER HAFN / In Holstein.

Med tryk: OOST SEE ; Fridrichs-ort ; Kieler Fiord ; Kiel

20. – CHRISTIANSBURG/Varel

I kartouche med tryk: CHRISTIANSBVRG / Im Oldenburger Land 1679 /

Med tryk: IADE FLVVIVS /

160. – Öresund (Dänemark/Schweden)

Titel i kartouch og tryk: ORESVNDI / FRET I DANICI / Accurata Delineatio. / 1664 /

Med tryk: Auf Själland: SEE= / LANDIÆ / PARS. ; Cronenburg ; *Helsenær* ; *Humblebek* ; *Rundsted* ; *Webek* ; *Papiermuhl* ; *Skousshofg* ; Kopenhavn. – Auf Amager: *AMAK* ; *Sundby* ; *Tornby* ; *Holländerby* ; *Dragær*. – In Öresund: *SVND* ; *Huen* ; *N. Hack* ; *Walgrund* ; *S. Hack* ; *mittelgrund* ; *Saltholm* ; *Lillegrund* ; *Bregrund* – In Schonen: *SCA* / *NIÆ* / *PARS* ; *Gundestrup* ; *Alrum* ; *Helsenburg* ; *Raa*, *Reuss* ; *Glumslef* ; *Landscron* ; *Vadensee* ; *Belseberg* ; *Tofte* ; *Daxstrup* ; *Saxstrup* ; *Barsebek* ; *Borreby* ; *Lumme* : *Alerup* ; *Burlef* ; *Malmæ* ; *Skånær* ; *Falsterbo*

Med fuldttegnet og koloreret kompas.

161. – Ven

Titel i kartouch og tryk: HVENA / ORESVNDI INSVLA / 1659

Med tryk: *Rudera Vraniburgi* ; *Lagard*

Med fuldttegnet og koloreret kompas.

162. – Frederiksdal

Titel i kartouch og tryk: FRIDRICHSDAHL / ist ein Koenigl. Garten 2. stund vveges von / KOPENHAFN erbawet. 1669. /

Med tryk: Dronnings Gaard ; *Kanin holm* ; *Kollelæff*. ; Stück von Fuhr See. ; *Ziegelofen* ; Wyerum. ; Fridrlchs dahl ; Bagsuerdsee. ; Awmosee ; *Königs weg* ; *Lyngby* ; *Fulewatsmühl* ; *mühl*

Højre side: [Haveplan af Frederiksdal]

163. – København

Titel i kartouch og tryk: HAFNIÆ / FACIES / DANORVM REGIÆ / A REGE SVEDORVM OBSESSÆ / 1658.

Med tryk: Schwedische Lager. ; Schwedisches Rechter Flugel ; Schwedisches Linckter Flügel ; Hollanderdorf ; Laagard ; Rafuensburg ; Wartou ; Emdrup ; Kænigs Weg ; Fischparken ; Schwartzte Damm ; Bebling See ; Schwedische Approchen ; Pramen ; Wester Porte ; Norder Porte ; Oster Porte ; Schlos ; Brehmer Holm ; Rosenburg. ; Castel. ; Kæn. Orlogs Schiffe ; Christianshafn ; Stück von Amak.

Byplan med gadenet.

164. – Kronborg

Titel i kartouch og tryk: CRONENBVRG / Von den Sveden belagert, vnd mit Accord / erobert 1658. /

Med tryk: Stück von Helsingær ; Blokhaus

Målestok: 10 ... 30 R R

Del af byplan og gadenet.

165. – Kronborg bei Helsingör, Dänemark

Titel i kartouch og tryk: CRONENBVRG / 1669 / 165

Målestok: 10 10 ... 30 R R

166. – Slaget i Øresund

Titel i kartouch og tryk: SEETREFFEN / der Holländer mit / den Sveden im Oresund. / 1658. d. 19 Oct. /

Med tryk: SEELANDIÆ / PARS ; *Cronenburg* ; Helsenær ; *SVND* ; *HUEN Ins.* ; *Hollandischer Succurs* ; Dænische Orlogschiffe ; *SCANIÆ* / PARS ; Helsenburg ; Raa ; *Reuss* ; Polstorf ; *Glumslæff* ; *Sebye* ; *Landscron*.

Med håndskrift: Holl. Vice Adm. / Witte Wittensen

167. – Kastellet i København.

Titel i kartouch og tryk: FRIDRICHSHAFN. / 1663 /

168. – København

Titel i kartouch og tryk: HAFNIA / 1670 /

Dobbelsidigt.

Med tryk: Bebling See ; Norder Porte ; Wester Porte ; Kænigl. Schlos ; Brauhaus ; Zeughaus ; Provianthaus ; Prehmer Holm ; Chriistianshafn ; Schwartzte Dam : Fischparcken ; Oster Porte ; Castel / Fridrichshafn. ; Amalienburg ; Zollbude. – 1. Frawen Kirch / 2. S. Niclas Kirch / 3. Holms Kirch / 4. H. Geist Kirch / 5. H. Dreyfaltigkeit Kirch / 6. Deutsche Kirch. / 7. Rathhaus / 8. Schipper buden. / 9. Bærse.

Med fuldttegnat og koloreret kompas.

Byplan med gadenet.

Uden nummer. - De kongelige fiskedamme uden for København.

Titel i kartouch og tryk: FISCHPARCKEN / Aussen vor Kopenhafn erbawet 1660.

169. – Korsør

Titel i kartouch og tryk: KORSOER / samt dem hafn in Seeland. /

Med tryk: *Tornborg* ; *Magleæ* ; *Lillæ* ; *Kænigs weg* ; *Korsær* ; *Halskou*

Målestok medtryk: 100 200 R R

Byplan med gadenet.

170. – Fredericia

Titel i kartouch og tryk: FRIDERICIA / CIMBRICÆ CHERSONESI / VRBS / MVNITISSIMA / 1665 /

Dobbelsidigt.

Med tryk: *Mittelfahrt Sund* ; *FIONIÆ* / PARS ; *Stribsodde* ; *IVTIÆ* / PARS

Målestok i tryk: 50 100 200 R R

Med fuldttegnet og koloreret kompas.

Med byplan og gadenet.

171. – Fredericia und omegn

Titel i kartouch og tryk: LANDCHARTE / VON / FRIDERICIA / 1665. /

Med tryk: *HOLSATIÆ* / PARS ; *wonsidl [!, Wonsild]*; *S. Biert* ; *Stendrup*; *Dalby* : *Sæst* ; *Colding* ; *Colding Huus* ; *N. Bjert* ; *COLDING FIORD* ; *Gutzæ mühl* ; *ELD / HER= / RED* ; *Adersted* ; *Table* ; *holm* ; *Hoyerup* ; *Scherbek* ; *Herslef* ; *Bærup* ; *Torup* ; *Kongsted* : *Prestrup* ; *Snoghoy* ; *Erritzhøy* ; *Stostrup* ; *Stallerup* ; *Fridricia* ; *Igum* ; *Tvede* ; *Walbye* ; *Gade* ; *Igerskof* ; *Trelde* ; *Treldenæs* ; *Korserodde* . ; *Gavferslunde* ; *Garsleff* ; *Rans* ; *Nebbe* ; *RANS FJORD* ; *WEDELER FIORD* ; *Rosenwold*; *Barretskouf*; *MIDDELFART SVND* ; *Fenæ Ins.* ; *FIONIÆ PARS* ; *Hængahel.* ; *Mittelfart* ; *Stribsodde*

Med fuldttegnet og koloreret kompas.

172. – Fredericia

Titel i kartouch og tryk: FRIDERICIA / 1667.

Med tryk:: *IVTIÆ PARS*.

Målestok med tryk: 10 10 ...100 R R

Dobbelsidigt.

Byplan med gadenet.

173. – Nyborg

Titel i kartouch og tryk: NYBORG / In Fynen /

Med tryk: *Slibshafn.* ; *Knutshooft* ; *Thiergarten* ; *Ellensborg* /

I håndskrift: *Der Belt*.

174. – Oslo

Titel i kartouch og tryk: CHRISTIANIA / samt dem Schloss AGGERSHVVS / In Norvvegen /

Halvsidigt.

Med tryk: *wahlporte* ; *waterlands porte* ; Aggershus ; Hofstange

Byplan med gadenet.

175. – Frederiksstad

Titel i kartouch og tryk: FRIDRICHSTAD / In Norvvegen. /

Halvsidigt.

Med tryk: *Sarp fl.* ; Rolsæ ; Isegram ; *Krageræ*

Byplan med gadenet.

176. – Kristiansand

Titel i kartouch og tryk: CHRISTIANSAND / In Norvvegen. /

Med tryk: Bragdæun ; H...ike bek ; Öder æun. : Anland ; Vvesterhafn ; Osterhafn ; Christiansholm ; Topdahls Fiord ; Odernæs Tange ; Fehrsted

Målestok med tryk: 100 200 R R.

Med fuldttegnet og koloreret kompas.

Byplan med gadenet.

177. – Bergen

Titel i kartouch og tryk: BERGEN / In Norvvegen. /

Mit Druck: Læhngaards wasser ; Læhngaard ; Deutsche Contor ; *Kænigsholm* ; *Norder næs* ; Bude Fiord ; ...dde Fiord

Med fuldttegnet og koloreret kompas.

Byplan med gadenet.

178. – Trondheim

Titel i kartouch og tryk: TRVNDHIEM / IN NORWEGEN. /

Med tryk: NORD SEE ; Munkholm ; *Nidde Fl.*

Med fuldttegnet og koloreret kompas.

Byplan med gadenet.

179. – Kalmar

Titel i kartouch og tryk: KALMER / In Sveden. /

Med tryk: Schlos ; OST SEE ; New Kalmer

Massstab: 50 R

Byplan med gadenet.

180. – Stockholm

Titel i kartouch og tryk: STOKHOLM / DIE HAVPTSTAD / IN SVEDEN. /

Med tryk: Syder malm ; Thiergarten ; Ny / Admiralitæts holm ; Schlos ; Gromunckholm ; Lille Stockholm ; Gammel admiralitæts holm ; Lagarde Land ; Norder malm ; Munckleyer

Byplan med gadenet.

181. – Göteborg

Titel i kartouch og tryk: *GOTHENBVRG / In Sveden. /*

Med tryk: NORD SEE

Byplan med gadenet.

182. – Bohus

Titel: BAHVS / In Norvvegen. /

Ingen text.

Halvsidigt.

183. – Vännersborg

Titel: WENNERSBVRG / in Sveden /

Halvsidigt.

Med tryk: Vvenner See ; Castel

184. - Marstrand

Titel i kartouch og tryk: *MARSTRAND / in Sveden /*

Prospekt.

Med tryk: NORD SEE ; Carlstein ; Gustavus Burg ; Hedvigs holm ; Malepert. ; KOE Ins.

186. – Halden

Titel i kartouch og tryk: HALLEN / In Norwegen /

Halvsidigt.

Med tryk: *Fridrichstein* ; WENNER SEE ; Rusberg ;

Byplan med gadenet.

187. – Varberg

Titel i kartouch og tryk: WARBIERG / In Halland /

Halvsidigt.

Med tryk: NORD SEE ; *Schlos*

Byplan med gadenet.

188. – Halmstad

Titel i kartouch og tryk: HELMSTED / In Halland. /

Halvsidigt.

Med tryk: Niss Fl.

Byplan med gadenet.

189. – Helsingborg

Titel i kartouch og tryk: HELSENBVRG / In Schonen /

Halvsidigt.

Med tryk: SVND

Byplan med gadenet.

190. – Landskrona

Titel i kartouch og tryk: LANDSCRON / In Schonen /

Halvsidigt.

Ingen tekst.

Byplan med gadenet.

191. – Malmö

Titel i kartouch og tryk: MALMOE / In Schonen /

Halvsidigt.

Ingen tekst.

Byplan med gadenet.

192. – Kristianstad

Titel i kartouch og tryk: CHRISTIANSTAD / in Bleking /

Halvsidigt.

Ingen tekst

Byplan med gadenet.

193. – Kristianopel

Titel i kartouch og tryk: CHRISTIANOPEL / in Bleking /

Halvsidigt.

Ingen tekst.

Byplan med gadenet.

